

Makale Geliş | Received: 27.12.2021
Makale Kabul | Accepted: 25.02.2022
Yayın Tarihi | Publication Date: 30.03.2022
DOI: 10.20981/kaygi.1048317

Yasin GÖKHAN

Dr. | Dr.
Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi, Bursa, TR
Uludağ University, Theology Faculty, Philosophy of Religion, Bursa, TR
ORCID: 0000-0002-6289-0876
yasin.gokhan@hotmail.com

Wittgenstein'in Anti-Felsefesi *

Öz: Wittgenstein'a göre hayat son derece kozmopolittir. Hayata paralel olarak bilimiz ve dilimiz de o derece sofistike ve dinamik olmak zorundadır. Bu kaotik durumu aşmak ve basite indirgemek için girilen metafizik/spekülatif bilgi iddiaları felsefenin yöntemi olamaz. Çünkü metafizik tıpkı matematik ve mantık gibidir; her şeyi tek biçimli yapmaktadır. Wittgenstein'a göre realitenin sonsuz çeşitliliğine karşın böylesi tek tipçi ve indirgemeci bir yaklaşım söz konusu olduğunda 'felsefi aura' tamamen kaybolmaktadır. Bu nedenle felsefi analiz bilimsel analizden de farklı olmak zorundadır. O halde felsefe ideal/yapay diller yaratmak yerine kültürlerin otantikliğine boyanan yaşam biçimlerini ve dil oyunlarını anlamaya ve betimlemeye çalışmalıdır. Filozof her türlü derinlik arayışından kaçınmalıdır. Bir mühendis gibi gündelik dilde karşılığı bulunmayan yapay/ideal icatlar üretme peşine düşmek yerine, bir doktor gibi gündelik dili rehabilite etmeye yönelmelidir. Çünkü spekülatif düşünceye dayalı bilgi/keşif iddialarıyla bir yol alınmadığı görülmüştür. O halde, artık hayatın özüne dair metafizik sistemler; 'mega formüller' ve 'nihai önermeler' aramaktan vazgeçmelidir. Metafizikçilerin öznel dilleri değil, toplumsal yaşamın ortak sağduyusu demek olan "gündelik dil" esas alınmalıdır. Çünkü dil zihinsel bir inşa değil, belirli bir topluma ait göstergeler dünyasıdır. Kuralları ve sabiteleri belirli bir toplum tarafından belirlenen ve o toplumca sürekli onaylanma zorunluluğu bulunan dil, sosyokültürel yaşamın aynası olan bir ortaklık zemini ve objektif anlamlar evrenidir. Bu çalışmada ortaya koymaya çalıştığımız Wittgenstein'ın sosyokültürel objektiviteyi esas alan anti-felsefi tutumunu, yalnızca insanlık düşün tarihinin geçmiş dönemlerine ait metafizik savrulmalara bir tepki olarak değil, gelecek mimarlığına soyunmuş bulunan post-truth savrulmalara karşı da bir projeksiyon olarak okumanın daha ufuk açıcı olacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Wittgenstein'ın Metafizik Eleştirisi, Metafizik Tutum, Metafiziğin Elenmesi, Özcülük, İndirgemecilik, Gündelik Dil Felsefesi.

* Makale yazarın "Dini Olguları Anlama Bakımından Wittgenstein'ın İkinci Dönem Felsefesi" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Wittgenstein's Anti-Philosophy

Abstract: According to Wittgenstein, life is extremely cosmopolitan. Parallel to life, our knowledge and language must be so sophisticated and dynamic. The metaphysical/speculative claims of knowledge attempted to overcome and simplify this chaotic situation cannot be the method of philosophy. Because metaphysics is just like mathematics and logic; It does everything uniformly. According to Wittgenstein, the 'philosophical aura' completely disappears when such a uniform and reductionist approach is in question, despite the infinite diversity of reality. Therefore, philosophical analysis has to be different from scientific analysis. So instead of creating ideal/artificial languages, philosophy should try to understand and describe the lifestyles and language games painted on the authenticity of cultures. The philosopher should refrain from any search for depth. Instead of trying to produce artificial/ideal inventions that have no equivalent in everyday language, like an engineer, he should turn to rehabilitating everyday language like a doctor. Because it has been seen that no way can be achieved with information/discovery claims based on speculative thought. So, now metaphysical systems about the essence of life; The search for 'mega-formulas' and 'final propositions' should be abandoned. The "ordinary language", which means the common sense of social life, should be taken as the basis, not the subjective language of metaphysicians. Because language is not a mental construction, but a world of signs belonging to a certain society. Language, whose rules and constants are determined by a particular society and which has to be constantly approved by that society, is a common ground that is the mirror of socio-cultural life and a universe of objective meanings. It would be more eye-opening to read Wittgenstein's anti-philosophical attitude based on sociocultural objectivity, which we tried to reveal in this study, not only as a reaction to the metaphysical drifts of the past periods of the history of human thought, but also as a projection against the post-truth drifts that have robbed the architecture of the future.

Keywords: Wittgenstein's Critique of Metaphysics, Metaphysical Attitude, Elimination of Metaphysics, Essentialism, Reductionism, Ordinary Language Philosophy.

Giriş

Wittgenstein klasik anlamda anlaşılan hem ontoloji hem de epistemoloji karşıtıdır.¹ Çünkü gerek ontolojik gerekse epistemolojik yaklaşım Wittgenstein'a göre birer özcülüktür. Özcülük ise 'yaşam biçimleri'nin sonsuz çeşitliliğini tek bir öze ya da sisteme hapseder, tek bir renge boyar. Bu ise indirgemecilikten başka bir şey değildir. Wittgenstein olguları ve söylemleri sınıflamaz ve tipleştirmez; metaforlarla açıklar ya da betimler. (Özcan 2018: 159) Oysa sistematik düşünceler sistem uğruna Tanrı'yı dahi kendilerine itaate zorlayabilmektedir. Wittgenstein

---

¹ "Bilgi kuramı psikolojinin felsefesidir." (TLP, 4.1121) Görüldüğü üzere Wittgenstein'a göre klasik epistemoloji bir 'psikoloji felsefesi' yani psikolojizm olarak nitelenmektedir (Utku 2014: 128). TLP, Wittgenstein'ın *Tractatus Logico-Philosophicus* (çev. O. Auroba) eserinin kısaltmasıdır ve makale boyunca esere paragraf numarası ile refere edilmiştir.

her türlü soyutlamaya ve özdeşliğe karşıdır; ona göre farklılıklar ve teklikler yadsınamaz; genellemeyle ortadan kaldırılamaz. Genelleme yapmak ve özdeşlikleri korumak sadece bilgi ve bilim için zorunludur. Wittgenstein'in söz konusu indirgemeci özdeşliğe karşı çözüm önerisi olarak 'aile benzerliği' kavramını önerir. (Özcan 2018: 153, 160) Çünkü Wittgenstein'a göre, genellemeler maksimum aile benzerliği düzeyinde olabilir.

Şu da bir gerçektir ki, çok kullanışlı olmakla birlikte 'aile benzerliği' kavramında az veya çok 'müphemlik'² vardır ve Wittgenstein bunun farkındadır. Lakin bu 'müphemlik' insani gerçekliğin ya da olguların doğasına eşgüdümseldir. Çünkü antropolojik alanda determinizm değil, olumsuzluk egemendir; farklılıklar asıldır, çeşitlilik asli unsurdur. İnsani olgular dünyasında özdeşlik yoktur ve olması da düşünülemez. Çünkü olguların doğasına aykırıdır. Özdeşlik ancak mantıksal önermeler ve kavramlar arası ilişkilerde geçerli ve mümkün olabilir. (Özcan 2018: 159) Aile benzerliği kavramı hem bireylerin benzerliklerini ve hem de genelliği içerir; öte yandan bireysel farklılıkları da yok saymaz. Bu nedenle son derece işlevseldir. Bu kavramın en önemli özelliklerinden biri de indirgemeciliğe izin vermemesidir.³

Klasik terminoloji ile ifade edecek olursak diyebiliriz ki, Wittgenstein ontolojisi "yaşam biçimleri", epistemolojisi ise "dil oyunları" ve "aile benzerliği" terimleri üzerine bina edilmiştir. Ancak Wittgenstein ontolojik ve epistemolojik ayrımını yadsır. Çünkü ona göre, bu ayrım heterojen bir karaktere sahip olan yaşamı basitleştirmeye çalışan özcü ve indirgemeci sistemlerin özelliğidir. (FS,

---

² "Oyun' kavramının kenarları bulanık olduğu söylenir. ....Net olmayan çoğu kez aslında tam da ihtiyaç duyduğumuz şey değil midir?" (FS, 71) FS, Wittgenstein'in Felsefi Soruşturmalar adlı eseri makale boyunca FS kısaltması ile refere edildiği yerlerde paragraf numarası, (s.) ilavesi ile verildiği durumlarda ise sayfa numarası belirtilmiştir.

³ Wittgenstein'a göre, eğer herhangi bir indirgemeciliğe düşülmek istenmiyorsa 'aile benzerliği'nden öte bir genelleme yapılamaz. Olgular dünyasının dinamik doğasıyla senkronik başka bir kavramlaştırma mümkün değildir. (FS, 65, 76) "Aile benzerliği tümeller eleştirisinin modern bir versiyonudur; tümellerin imkansızlığını farklı bir şekilde temellendirme çabasıdır." (Özcan 2018: 152) Aile benzerliği terimi Wittgenstein tarafından özdeşlik ilkesine; özcülüğe ve tümellere karşı formüle edilmiş alternatif bir kavramlaştırmadır. (Özcan 2018: 160) Olgular dünyasındaki 'aile benzerliği' realitesinin dildeki karşılığı ise 'dil oyunları' terimi ile ifade edilmiştir.

122, 76) İkinci Wittgenstein'in "anti-felsefe" jargonunun temelinde "dünyaya karşı kuşkucu bir tutum, kuramsal oluşumlardan sakınma, hatta basit, aracısız varoluş arzusu" yatmaktadır. (Sluga 2002: 17) Çünkü determinist ve katı belirlenimci vizyonların hiçbiri, farklı yaşam biçimleri ve dil oyunlarının zenginliğine yaşam hakkı tanıyacak çoğulcu evreni kurmaya izin vermemektedir. (Er 2019: 233) Bilindiği gibi XX. Yüzyıl fiziğinde çok önemli bir paradigma ortaya çıktı; Newtoncu determinist evren modeli yanında Kuantumcu indeterminist ve fizikalist açıklama biçimi de mikro fizik dünyanın realitesinin betimi oldu. Kuantum fiziği Wittgenstein dönemin henüz yeterince değerlendirilmemişti; sonuçları bütün açıklığıyla ortaya konmamıştı. Ama Wittgenstein kuantum fiziğinin önemini kavradı ve bunu dilin fonksiyonunu, işleyişini açıklamak için kullandı. Bu durum Wittgenstein'in aslında büyük dehasının bir yansıması olduğu kadar gerçekliği en iyi okuma yolunun dil üzerinden mümkün olduğu tezini de destekleyen bir argüman olarak değerlendirilebilir.

Metafizik karşıtlığı nedeniyle Wittgenstein felsefe karşıtı hatta 'felsefe katili' gibi nitelermelere maruz kalmıştır. Bu konuda Alain Badiou tarafından yazılan ve henüz Türkçeye çevrilmemiş olan "Wittgenstein's Anti-Philosophy"⁴ kitabı örnek verilebilir. (Özcan 2018: 422; Akbaş 2013) Ancak Wittgenstein için "felsefenin katili" değerlendirmeleri olduğu gibi, tam aksi yönde 'metafiziğe esir düşmüş felsefeyi ihya edip kurtardığını' savlayanlar da yok değildir. Böylesi ağır ithamlar da övgüler de elbette ki nedensiz değildir. Wittgenstein'in metafizik karşıtlığı, kavram, tanım ve teori karşıtlığı⁵ ve özcülük karşıtlığı gibi geleneksel felsefenin can damarlarına yönelik radikal saldırıları doğal olarak büyük şaşkınlık ve hayal kırıklıklarına neden olmuştur. Ancak bu durum Batı felsefesi için çok yabancı bir

---

⁴ Bkz. <http://www.edebifikir.com/kitap/wittgensteinin-karsit-felsefesi.html>

⁵ Wittgenstein "İyi belirlenmiş [yapay] kavramlar"la değil, gündelik kavramlarla düşünmeliyiz demektedir. (FS, 109) Bu durumda, felsefede ne kavramlar kalır ne de teoriler... Zira teoriler ancak iyi tanımlanmış kesin kavramlar ile mümkündür. İkinci Wittgenstein gerçekliğe dair net bir tanım yapmanın ve kesin bir sınır çizmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Çünkü dilimiz de tıpkı hayat gibi, "labirentvari eski bir şehre" (FS, 18, 19) benzemektedir; indirgenemez bir şekilde kaotik bir yapıya sahiptir. Bkz. (Özcan 2018: 154 vd.)

olgular değildir. Çünkü genelde eleştiri ve reddiye kültürü temelinde gelişen tez-antitez-sentez ekseninde ilerleyen diyalektik bir anlayış söz konusudur. Biz bu çalışma boyunca Wittgenstein'in bilgi felsefesinin temel karakteristiği konumundaki özcülük ya da metafizik karşıtlığının öncül-sonucularını incelemeyi ve temel dinamiklerini ortaya koymayı ummaktayız.

İdeal Dile Karşın Gündelik Dil

Wittgenstein'a göre, gündelik dilin dışına çıkmak mümkün değildir, her çıkma teşebbüsü aslında bir yanılsamadan ibarettir. Felsefenin görevi, bu tür ihlalleri engellemek ve gündelik (fizik) dil sınırı içine geri çekmektir. Gündelik dilden uzaklaşan her derinlik ve hayranlık arama çabası dilin ve düşüncenin sınırlarını ihlal etmekte; metafizik gerilime neden olmaktadır. Bu gerilimden çıkış yolu olarak metafizikçi birtakım kesinlikler bulduğunu sanmakta ve bu kesinliklere duyduğu inancı bilgi sanmaya başlamaktadır. Okyanusta sınırın ötesi derinliklere açılanların vurgun yemesi gibi, bu durumdan tek çıkış yolu, geri dönüşten başkası değildir. İkinci Wittgenstein'ın temel karakteristiği de diyebileceğimiz bu husus "gündelik dile dönüş tavrı"dır. (Hadot 2015: 65) Felsefi Soruşturmalar'da izlediği ana yol da budur; "Yaptığımız şey, kelimeleri metafizik kullanımlarından gündelik kullanımlarına geri getirmektir." (FS, 116) Gündelik dile dönmek içinse gündelik dili hor ve hakir gören o devasa metafizik sistemlerin yıkılmasından başkaca bir çare yoktur. Bu yıkımdan dolayı herhangi bir endişeye kapılmaya ise hiç gerek yoktur. Çünkü Wittgenstein'a göre, "yıkıklarımız iskambilden evlerden başka bir şey değildir." (FS, 118)

Yeni felsefenin öncelikli görevi, söz konusu hayalî yapıları, gereksiz, işlevsiz ve görüntü kirliliğinden ibaret yanılsamaları tespit ederek; 'onların üzerinde yükseldiği dil zeminini temizlemek' olmalıdır. Aslında bu iş sanıldığı kadar zor değildir. Zorluk çözümü yanlış adreste aramaktan kaynaklanmaktadır. Oysa 'bizi hayran bırakması gerekenler en basit, en aşina' olan gündelik şeylerdir. Büyüleyici çözümler ve yapay idealler yerine 'tarlalardaki zambakların ihtişamı'na hayran

olmayı öğrenmek ve yetinmek gerekmektedir. (FS, 129) Hayran olunacak sahte derinliklere, iskambilden evlere, yapay kurgulara ihtiyaç bulunmamaktadır. Sahte dünyaların yanılmalı ve yanıltıcı cazibesine kapılmak şizoid bir durumdur; gerçeklerden kopuştur. Bir an önce bu şizofreniden kurtulup gündelik hayatın sağduyusuna dönülmelidir. (Hadot 2015: 65)

Sağlıklı durum gündelik dilin yalın, basit ve sade gerçekliğidir. Gerçeklik ile yetinmeyerek güya derin gerçekler peşine düşmek suretiyle sınırları zorladığımız her durum aslında sağlık (dil) sınırlarını zorlamaktır. Sağlık sınırlarını her zorlayış ise bünyemizi (zihnimizi) hastalandırmaktadır. Hakikati bulmak ya da gerçekliği idrak etmek için akıl yürütmek değil, bakmak gerekmektedir. (FS, 66) Bize dayatılan teorilerden; 'sahte gerçeklik haritaları'ndan uzak durmak gerekmektedir. (FS, 109) Büyüleyici gerçek derinlerde değildir. Bilakis gerçek en sade, en basit ve en doğal olandır. (FS, 107) Hayat her türlü belirlenimden kaçmaktadır. (FS, 68, 71) Bu nedenle, 'hayatın en iyi (ideal/nihai) haritası' mümkün değildir. (FS, 71) Çünkü bütün delikleri tıkayacak bir kural mümkün değildir. (FS, 84) "Kabul etmek zorunda olduğumuz [tek] şey, veri denebilirse, hayat biçimleridir." (FS, 226; Özcan 2018: 167) Bu ifadeler, Wittgenstein'in klasik felsefeden ve metafizikten ne kadar köklü bir şekilde uzaklaştığını göstermektedir. Wittgenstein, birçok sorunun çözümünü teorilerde değil, yaşam biçimlerini izlemekte bulunduğunu ifade etmektedir. Öyle ki, Wittgenstein usta metafizikçileri adeta cebimizdeki paraya göz dikmiş laf cambazlarına benzetmektedir;

Wittgenstein, derinlik'in her türünü reddeder; açık ve somut biçimde görünenin felsefesini yapar; düşüncemizi kargaşaya düşüren belirsiz, kapalı, anlamsız durumlarla ve ifadelerle ilgilenmez. Ona göre hakikat nesnelere ve kelimelerin ardında ya da ötesinde değildir. Hakikati bulmak için akıl yürütmeye ihtiyaç yoktur. (Özcan 2018, s. 22)

Klasik idealist felsefeden köklü bir kopuşu temsil eden bir figür olarak Wittgenstein, bilinen geleneksel hiçbir kalıba, teoriye veya doktrine tam olarak sığmaz. Kendi şahsına münhasır, orijinal ve özgün bir düşünürdür. Farklı bir sistem kurmaya ya da ekol olmaya da çalışmaz. Çünkü onun sisteminin en temel özelliği

sistem karşıtı olmasıdır. (Hadot 2015: 80) Bilakis hayata tüm büyük felsefi sistemleri, teorileri ve ekolleri paranteze alarak yaklaşmayı önermekte; “Düşünmeyin bakın!” (FS, 66) demektedir. Wittgenstein, “Düşünmeyin bakın!” derken, ne demek istemektedir? Demek istemektedir ki; başkalarının teori ‘gözlük’lerini;⁶ gerçeklik haritalarını terk edin. (FS, 103) Her olgu ya da olaya kendi gözlerinizle, şablonsuz olarak bakın ve her olayın biricikliğine bizatihi şahit olun. Açıklama (genelleme ve soyutlama) yoluyla indirgemeye değil, kendine özgülüğü içinde anlamaya odaklanın demektedir.

Her bilgi sürekli bir düzenleme ve bir hesaplama edimi olduğu için nesnelere bilmek ile onları tecrübe etmek aynı statüde değildir. Bu nedenle, deneyimin konusu olmayan objelere ‘aşkın’, deneyimin konusu olmuş ve olabilecek objelere ise ‘içkin’ objeler demektediriz. Her bilgi tecrübenin belirli bir formülasyonu olduğuna göre, nihayetinde her bilgi bir şekilde tecrübeye (düşünme de bir tür iç tecrübedir) dayanır olmak durumundadır. Çünkü aklın sınırlı doğası gereği, yalnızca içkin objeler kavranabilir nitelik taşımaktadır. Aşkın objelerin tam olarak kavranması ise mümkün değildir. O halde, aşkın objeler sadece mantıksal inşalar ve kurgul yapılardan ibarettir. (Özcan 2011: 178-179) Böylece Wittgenstein, klasik dönemler boyunca bir tartışma konusu olan tümellerin yalnızca bir isimden ibaret olup olmadıkları sorunsalını tekrar problematik hale getirmektedir.

Wittgenstein’a göre hayat son derece kozmopolittir. Hayata paralel olarak dilimiz de o derece karmaşıktır. (FS, 23) Bu karmaşıklığı analiz için mantıkçılık felsefenin yöntemi olamaz. Çünkü mantık tıpkı matematik gibidir, metafizik gibidir; “tek biçimli bir elbise gibidir ve her şeyi tek biçimli yapar.” (FS, II, s. 244, Özcan 2018: 17) Dolayısıyla Wittgenstein mantıksal çözümlene yöntemini, bütün topluma tek tip üniforma giydirmeye kalkışan absürt bir diktotarya metaforuyla karikatürleştirmektedir. Çünkü realitenin sonsuz çeşitliliğine karşın böylesi tek tipçi ve indirgemeci bir yaklaşım söz konusu olduğunda ‘felsefi aura’ tamamen

---

⁶ “Gözlük” metaforu Wittgenstein’a aittir; “Bu fikir adeta burnumuzun üzerinde bir gözlük gibidir ve baktığımız her şeyi bunlarla görürüz. Çıkarmak aklımıza bile gelmez.” (FS, 103)

kaybolmaktadır. Mantıksal analiz ancak matematiğin ya da bilimsel analizin konusu olabilir, ancak felsefenin yöntemi olamaz (Özcan 2018: 16-17).

O halde, "felsefe yeni ve ideal bir dil yaratmak yerine, var olan kullanımımızı açıklamalıdır." (Özcan, 2018, s. 18) Bir mucit gibi yeni icatlar peşine düşmemelidir. Gündelik dilin dışına çıkıp yapay arayışlara başvurmak yerine, bir doktor gibi gündelik dili rehabilite etmeye yönelmelidir. Felsefî analiz bilimsel analizden farklı olmalıdır. Bilimsel analiz ile sürekli yeni bir şeyler; örneğin suyu analiz ederek H₂O'yu keşfederiz. Oysa felsefenin spekülâfite dayalı bilgi/keşif iddiaları ortaya koymakla bir yol alamadığı görülmüştür. O halde, artık nesnelere özüne dair metafizik iddialar ortaya koymaktan ve 'nihai önermeler' aramaktan vazgeçilmelidir. (Özcan 2018: 18-19) Gündelik dil esas alınmalıdır. Çünkü dil öznel ve zihinsel bir inşâ değil, belirli bir topluma ait bir göstergeler dünyasıdır. (Utku 2014: 15) Kuralları ve sabiteleri belirli bir toplum tarafından sürekli kontrol edilen ve o toplumca onaylanma zorunluluğu bulunan sosyal kültürel sınırları belirli bir ortaklık zemini ve ortak işaretler evrenidir.

Metafiziğin (Bilgi Alanından) Elenmesi

Wittgenstein'a göre metafizik dil gündelik hayatın dili değildir; soyut bir söylemdir. Metafizik önermeler paradokslarla doludur ve metafizik araştırmalar genellikle açmazlarla sonuçlanmaktadır. Metafizik gündelik dilin öz/sel arayış ve teorileştirme gibi başarısız çabalarının ürünüdür. Dilin yanlış kullanımlarının en yaygın olanı soyutlama ve genelleme yanlışlarıdır. Soyutlama ve genelleme düşkünlüğü bütün metafizikçilerde görülmekte olan ortak ve yaygın bir eğilimdir. (Özcan 2016: 91) Wittgenstein'a göre, metafiziğin problemleri tek tek ele alınarak değil, ancak kaynağı kurutulularak çözülebilir. Bu sorunların kaynağı ise metafiziksel tutum ve açıklama girişimleridir. Çünkü felsefenin görevi nesnelere doğasını açıklamak değildir; "Açıklama [teoriler] tümünden atılmalı, yerine betimleme geçmeli"dir. (FS, 109) Bu yaklaşım da sonuç olarak, metafiziğin elenmesini gerektirmektedir.

Metafizik kendisini Aşkın'ın bilimi olarak konumlandırmaktadır. Bir hipotezler krallığı olan belirsizlik alanına dair filozofların ideal/kurgul haritalarını hakikat olarak kabul etmektedir. Bu açıdan, bir metafizikçinin bir astrologla farkını ortaya koymak kolay değildir. Çünkü metafizikçi günümüz bilim ve teknolojiyle dahi henüz ulaşılamayan 'hipotez ağacının dallarından hakikat meyveleri'ni cömertçe derlemekten çekinmez. Ancak gün geçmiyor ki, bilim metafizik ağacının daha yüksek dallarına ulaşsın ve metafiziğin görünmez büyüğü meyvelerinin hakiki olmadığını ve bir yanılsamadan ibaret olduğunu göstermesin. Nitekim Kant'ın da belirttiği gibi; dünyanın sonluluğu problemi klasik dünyada metafizik bir sorun iken artık günümüzde bir astronomi ve fizik probleminden ibarettir. (Schlick 2011: 180-183) Dolayısıyla daha önce empirik bilgiye kapalı olduğu için metafiziğe terkedilmiş bulunan nice hususlar teker teker bilimin kapsam alanına geçmektedir. Yeni bilimsel bulgulara bağlı olarak da geçmişin metafiziksel bilgi iddiaları sürekli aşılmakta ve yanlışlanmaktadır. Nihayetinde daha önce metafizik şaheserler olarak görülmekte olan kimi teoriler tümünden gülünç hale gelebilmektedir. Bu fiili durum da metafiziksel bilgi arayışlarının geçersizliğini ortaya koymakta ve metafiziğin bilim alanından elenmesini gerektiği tezlerini doğrulamaktadır.

Burada şöyle bir soru sorabiliriz: Artık bilim olmadığı kesinse o halde metafizik gerçekte nedir? Lotz'a göre, dünyada sadece olup biteni hesaplamakla yetinmeyen ayrıca anlamak da isteyen insanın etkinliğidir. Taylor ise bilimle felsefenin farkını şöyle ifade eder: "bilim, betimler, felsefe açıklar." Bu görüşler metafiziğin "bilimin ve gündelik hayatın bilgi modundan köklü biçimde ayrı bir bilgi modu olduğunu savlamaktadır. "Metafiziğe özgü bu bilgi modu, sezgidir." Sezgi ise "sadece en yüksek derecede yaşanan deneyimdir." (Schlick 2011: 184) Empirik anlamda bir bilinç içeriği, bir zihin faaliyeti, bir çıkarımsal ve bilişsel süreç öncesi gerçekleşen bir süreçtir. Yani henüz bilgi öncesi bir durumdur. Nihayetinde, metafizikçi nesnelere bilmek değil, yaşamak istemektedir. O halde, "sezgi, özü gereği içkinle sınırlı" olmak zorundadır. Ancak nesnesi aşkın olduğu için,

paradoksal bir durum olarak, 'içkin' olana mahsus olan sezgisel bilgiyi elde etmek ve sahip olmak mümkün değildir. Çünkü 'aşkın realite' yaşanamaz. Zaten tanımı gereği, yaşanamaz olduğu için aşkın ve yaşan/a/madığı sürece aşkındır. Dolayısıyla burada ikinci bir çelişki daha söz konusu olmaktadır ki; metafizikçi, 'imkânsız mümkün' saymakla kalmamakta, aynı zamanda 'görülmeveni gördüğünü' de sanmaktadır. Bu nedenle, 'sezgisel bilgi' içeriksiz bir bilgi olduğu için, metafizikçinin eline boş bir resimden (sessizlik) başka bir veri, bir yanılısamadan başka bir edim sağlamayacaktır. Aslında, metafizik daha en baştan kendisine bir paradoksu nesne edindiği için bir imkânsızın peşine düşmüş demektir. Ayrıca metafizikçi aşkının güya deneyimini bir de yaşamaya kalkışır, yaşam ve bilgiyi birbirine karıştırdığı için çift taraflı olarak çelişkiye düşmüş olacaktır. Gölgelerin peşinde kaybolmak durumunda kalacaktır. Belki tek olumlu yanları, "Metafizik sistemler iç hayatı zenginleştirme araçları olabilir." Yoksa metafizikçilerin Kutsalın tecrübesi sandıkları yani aşkının deneyiminin yaşanmış olması mümkün değildir. Metafiziğin kültür içindeki rolü de aynı şekilde, bilgiden ziyade hayata renk (coşku) katan ve duygusal zenginleşme imkânı sunan şiirin rolüne benzemektedir. Bu nedenle, metafiziğe bilgi değeri değil; sanat ya da estetik yönünden değer verilebilir. Çünkü şurası kesindir ki, yaygın olarak sanıldığı aksine metafizik sistemler bazen bilim (hipotez) bazen şiir içerebilir ama asla deney ötesi bir şeyler içer/e/mez. (Schlick 2011: 184-188) Peki, "Anlamsız sözceler dışlandıktan sonra metafizikte, her şeye rağmen, tesadüfen de olsa anlamlı sözceler bulunamaz mı?" diye sorgulayan Carnap, kendi sorusunu şöyle cevaplamaktadır; "Gerçekte durum öyledir ki, metafizikte anlamlı sözcelere yer yoktur ve bu metafiziğin amacından doğan bir durumdur yani deneysel bilimin etkili olmadığı bir bilgiyi keşfetmek ve sunmak isteğinin sonucudur." (Carnap 2011: 143-144)

Moritz Schlick'e göre, metafizik sistemler argümantatif değeri bulunmayan, bir tahayyül ürünü ve bir tür bile isteye kendi kendini kandırmaca yanılısamasıdır. Herhangi bir olgusal gerçekliğe tekabül etmeyen, doğru ve yanlışın, gerçek ile

hayalin birbirine karıştırıldığı, hiçbir tutarlılık değeri taşımayan, eğlenceli bilim kurguları tarzı beyin fırtınalarından ibarettir. Çünkü metafizik felsefe, kendini içine düşmekten kurtaramadığı epistem/olojik ihlaller nedeniyle, 'bilgelik sevgisi' manasına gelen 'philosophy' bilimi iken aslî fonksiyonu olan yaşam bilgeliği görevine öylesine karşı yabancılaşmıştır ki, neredeyse hayal gücüne dayalı 'kurgusal kavramsal şiirler' üreten bir yapıya, adeta bir 'sophonphilia/sevgi bilgeliğine' dönüşmüştür. (Schlick 2011: 231) Aslında gündelik dil böylesi metafizik söylemlere; yani özel kullanımlara karşın özünde doğal bir direnç taşımaktadır. Çünkü dil, bireysel olarak başarılması mümkün olmayan "toplumsal bir sanat"tır. (Beaney ve diğerleri, 2019) Çünkü bir dili kullanmak küçük ve kapalı bir 'epistemik cemaat'⁷ değil, bilakis açık topluma katılmak demektir.

Oysa metafizik dönemde tam tersi gerçekleşmiş, felsefe filozoflar topluluğunun kendilerine özgü bir dili haline dönüşmüştür. Zira metafiziğin konusu her zaman insan üstü ve tarih üstü olmaktan kurtulamamıştır. Hayatın konusu sonlu ve ölümlü insanlar dünyası iken, metafiziğin konusu hep ölümsüzler dünyası olmuştur. Sorunlara çözümlerin hayat içinde aranması ve cevaplanması gerekirken, tarih dışında aranılmaya başlanması metafiziğin en büyük açmazlarından olmuştur. Oysa Heidegger'in de haklı olarak sorduğu gibi, "insan' bizzat 'tarih' değil midir?" (Heidegger 2003: 20) Söz konusu edilen bu iki saptama; -toplumsal dilden kopmak ve insanın tarihselliğini unutmak- klasik metafizik ya da idealist felsefenin en temel iki açmazının altını çizmektedir. Bu ve benzeri handikaplar spekülatif felsefenin kendi sonunu hazırlarken, analitik felsefe ve gündelik dil paradigması gibi farklı ve yeni arayışlar için de temel motivasyon kaynağı olmuştur.

Metafizik ifadeler gündelik hayatımızda "kitapların nihai yerleri" ifadesindeki gibi gereksiz ve anlamsız abartılar üzerine kuruludur. Wittgenstein'a göre, bu tür

---

⁷ Epistemik Cemaat, Prof. Dr. Hüsamettin Arslan'ın 1986-1991 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde yürüttüğü doktora tezinden kitaplaştırılmış eseridir. Bu kavramlaştırma ile toplumun doğal bilgi üretim merkezleri konumundaki fikri ekoller, sivil okullar; tarikatler, cemaatler vb. sosyal yapılar kastedilmektedir.

gereksiz abartılar, "dilin sınırlarını zorlamak" demektir ve "bu tarz felsefe artık metafizik adını alacaktır." (Soykan 2016: 230) Bu bağlamda, hakikat arayışı denilen 'metafizik olgu'; Deleuze'ün Proust'a referansla ifade ettiğine göre, hiç de iyi niyet eseri bir olgu değildir, bilakis "düşüncedeki şiddetin bir sonucudur." (Küçükalp 2016: 95) Nietzsche, Deleuze ve Foucault iktidarların sadece arzu nesnelerini yaratmakla kalmadığını aynı zamanda bunları arzulayacak öznelere de yaratacak sistemler ve düzenekler kurduklarını savlarlar. (Küçükalp 2016: 80) Aynı nedenle Lyotard'a göre de özne, seküler kurtuluş, bilim vb. meta-anlatılar her biri aslında birer 'modern kutsal ide'den ibarettir. Onların da diğer dil oyunlarından hiçbir üstünlükleri yoktur, öyle telakki edilmeleri birer kuruntudan başka bir şey değildir. Bir tahakküm aracı olarak, "belirli bir yaşam tarzının evrensellik söylemiyle diğer yaşam tarzları üzerindeki hâkimiyetini meşrulaştırmasına hizmet ettiği için" sorunludurlar. (Küçükalp 2016: 120-122)

Hans Hahn'a göre, bütün metafizik entiteler hepsi boş ve batıl inançtan ibarettir. "Ne kadar çekici ve şiirsel olurlarsa olsunlar bunlara inanılmamalıdır." Çünkü metafizik savlar işlevsiz ve gereksiz entitelerden başka hiçbir şey değildirler. "Çok güzel ve çok şiirsel" olmaları, "bütün bu gereksiz entitelerin kaybolmaları ne kadar üzücüdür" gibi duygusal bahanelerin hiçbiri, Ockham Ustura'sına karşı bir mazeret teşkil etmemelidir. Nihayetinde hepsi "gereksiz entiteler" olduğu için gözlerinin yaşına bakılmamalıdır. Bu nedenle, bir an önce Ockham Usturası'na teslim edilip imha edilmeleri sağlanmalı ve hayatımızdan çıkarılmalıdırlar. Hayatımızın merkezi konumunu işgal eden entelektüel ve lengüistik dünyamızdaki gereksiz işgallerine ebediyyen son verilmelidir. (Hahn 2011: 171) Bünyemizdeki virüsler ve zararlı bakteriler nasıl bedenimize zarar verip hastalıklara neden oluyorsa, söz konusu gereksiz entiteler de zihin dünyamıza zarar vermekte, her türlü lengüistik hastalıkların kaynağı olmaktadır. Sadece gereksiz entiteler değil, birçok entelektüel hastalığın kaynağıdırlar. Dolayısıyla birçok iletişim hatalarının ve anlama problemlerinin arka planındaki hastalıklı dünya, bu gereksiz entiteler dünyasıdır. Bu bataklık kurutulmadıkça, bu

hastalıklı yapı onarılıp sağlıklı bir hale döndürülmedikçe, sağlıklı bir zihin dünyasına ulaşmamız ve sağlıklı bir yaşam sürdürmemiz mümkün olmayacaktır.

Schlick'e göre çağdaş empirizm en büyük ilhamını doğa bilginleri olan Poincare, Mach ve Russell'a borçludur. Zira onlara göre, sözce ya da önermelerimizin anlamını filozoflar, hakikatini ise bilginler aydınlatmaya çalışmalıdır. O halde felsefe ve bilim arasındaki farkı şöyle formüle edilebilir: Anlamın açıklaması felsefe ve hakikatin araştırması ise bilimdir. Bilimin görevi sorulara kesin cevaplar aramak iken, felsefenin görevi soru/n/ları doğru biçimde ortaya koymaya çalışmaktır. Buradaki ince espriyi yakaladığımız zaman aslında felsefenin hakiki babasını hemen hatırlayıveririz. O ne bir bilgin ne de mantıkçıdır, doğru soru sorma sanatının ustası ve ilk hakiki filozof olan Sokrates'ten başkası değildir. Sokrates'e göre ilk metafizikçiler Elea Okuludur ve onların en büyük problemi kelimelere yanlış anlamlar yüklemeleridir. Sokrates ne İyonyalılar gibi natüralist ne Sofistler gibi popülist ne Pythagorasçılar gibi mistik ne de arkhe peşine düşmüş Elea Okulu gibi metafizikçidir. Schlick'e göre, Viyana Okulu da değer ve ahlak sorunları karşısında Sokratesçidir. Zira "Viyana Okuluna göre etik, felsefi bir uğraştır." Çünkü "ahlaki kavramları aydınlatmak, insan için tüm teorik problemleri aydınlatmaktan daha önemlidir." Bir mantıkçı pozitivistten beklenmedik bunca tespiti yapmakla yetinmeyen Schlick, felsefeyi bilimin mantığıyla özdeşleştirmek isteyen bazı empiristlerle de kesinlikle uzlaşamayacağını ifade etmekten geri kalmamaktadır. (Schlick 2011: 195-198)

Kant'ın akıl, Wittgenstein'in dil üzerinden yaptığı 'akıl sınırlarını belirleme' amaçlı metafizik eleştirileri mantıkçı pozitivistler elinde; 'tecrübeye konu olmayan şey insan bilgisinin de konusu olamaz' şeklinde formüle edilen 'doğrulama kriteri' ile adeta yeni Ockham Usturası'na dönüşmüştür; Böylece İdealist felsefede bilgi 'akledilir olan' iken, analitik felsefede bu daha çok 'tecrübe edilir olan'dır. Bu nedenle, bu üç filozof (Ockham-Kant-Wittgenstein) görünür dünya yerine, görünenin ardındaki değişmeyen özü esas alan geleneksel felsefeden kopuşun

sembol isimlerini temsil etmektedir. (Pears 1985: 46) Wittgenstein düşüncesinin kökleri Batı'da nasıl Ockhamlı William ve Ockham Ustarası'na dayandırılmaktaysa, Doğu'daki izdüşümü ise İmam Gazali ve "Tehâfüt geleneği"nde adreslenmektedir. (Sarioğlu 2020) Hume'un 'nedensellik eleştirisi' Kant'ı 'dogmatik uykusundan uyandıran bir kritik' olarak tarihe geçmiştir. Kant'ın 'Saf (metafizik) Aklın Eleştirisi' ise Kopernik devrimine eşdeğer bir keşif olarak nitelenmiştir. Ancak ne yazık ki, aynı hususlar Gazali tarafından dillendirilince tutuculuk ve bağnazlık olarak görülmüştür. Oysa Gazali filozoflara haklı olarak şunu soruyordu: Mantık ve matematik söz konusu olduğunda kesinlikle taviz vermediğiniz argümantatif/kanıtlayıcı tutuma, metafizik söz konusu olunca neden hiç riayet etmiyorsunuz? (Ayık 2009: 38) Gazali'nin metafizik eleştirilerine, ta ki Muhammed İkbal'e kadar, İslam dünyasında gereken değerin verilmediği görülmektedir. Oysa İkbal'e göre, Gazali'nin çıkışı aslında Grek metafiziğinin neden olduğu ölümcül uykudan⁸ uyanış ve "Kur'an'ın klasik karşıtı ruhu"na⁹ dönüş için kaçırılmış tarihi bir fırsattır. (İkbal 2015: 169) Nitekim Batı felsefesi de bu karanlık dönemden ancak Empirist paradigmaya sarılarak kurtulabilmiştir.

Metafizik Tutum

"Dil denen uzamsal ve zamansal görüngüden bahsediyoruz; uzam ve zaman dışı bir zırvadan değil" (FS, 108; Wittgenstein 2017: 67). Bu ifadeler, Wittgenstein

---

⁸ Duralı'ya göre, Yunan metafiziği İslam dünyasında büyük bir muhabbetle karşılanmış olmasına rağmen Müslüman filozoflarda Orta Çağ Avrupası'ndaki gibi tam bir metafizik kopuş yaşandığını söylemek kolay değildir. Kur'an'ın pratik yaşamı önceleyen teori karşıtı ruhu buna engel olmuştur. Nitekim başat gündemleri arasında devlet ve siyaset (Medinet-ül Fazıla) risaleleri hiç eksik olmamıştır. Bu nedenle, İslam filozofların metafizik sürüklenişten büyük çapta korunduğu söylenebilir. Dolayısıyla metafiziğin bilim alanından elenmesi sorunsalının da büyük oranda Batı düşüncesinin kendi tarihsel şartlarına özgü bir problematik olarak değerlendirilmesi mümkündür. Müslümanların geri kalmasının nedenlerini Batı'ninkine eklemek kolaylığı yerine, kendilerine özgü tarihsel konjonktürlerinde aramak daha tutarlı olacaktır.

⁹ İkbal'e göre, Kur'an'ın ruhu klasik (Grek metafiziği) karşıtıdır. Çünkü Grek felsefesi duyulur dünyayı bir yanılısma olarak değerlendirmektedir. Oysa Kur'an'a göre yerler, gökler ve tüm duyulur dünya Allah'ın birer ayetidir ve bir yanılısamadan ibaret değildir. Bilakis "Hak" olarak yaratıldıkları birçok ayette defaatle vurgulanmaktadır. Duyulur dünyanın klasik felsefece bir yanılısma olarak değerlendirilmesi Kur'an ruhu ile taban tabana zıttır. Bkz. İkbal, 2015.

ve Felsefi Soruşturmalar'ın metafizik tutumu nasıl değerlendirdiğine dair önemli bir ipucu vermektedir. Tractatus'taki 'gerçekte olup biteni' dışarıda bırakarak 'ideal olanı' aramakta olan mantıksal analiz artık yerini 'gerçekte olup bitene' dair bir 'soruşturmaya' bırakmıştır. Çünkü lengüstik analizin konusu olan dil, tam da bu 'gerçekte olup biten' ile şekillenmiş sosyal bir olgudan ibarettir. (Morkoç 2016: 125) Bu nedenle Wittgenstein artık uzam ve zaman dışı ideal dünyayı terk ederek, gerçek dünya ve sorunları ile yüzleşmek için 'geri dönmeye' çağırmaktadır; (Wittgenstein 2017: 66) "...Sürtünmenin olmadığı kaygan bir buz yüzeyine vardık; yani şartlar belli anlamda ideal, ama tam da bu yüzden yürüyemiyoruz işte. Yürümek istiyoruz; o halde sürtünmeye ihtiyacımız var.¹⁰ Geriye, pürüzlü yüzeye!" (FS, 107) Gündelik dil felsefesinin araştırma konusu, artık ne ideal bir dünya düzeni ne kavramlar arası düzen ne de mantıksal düzendir, gündelik yaşamdır. Kavramlar kullanılacaksa bile, gündelik hayatta kullanılan 'masa', 'sandalye', 'kapı' vb. sözcüklerin kullanımı gibi mütevazı olması gerekir. (FS, 97) "...açıktır ki dilimizdeki her tümcenin 'olduğu haliyle düzeni yerinde'dir. Yani bir ideale ulaşmaya çalışmayız." (FS, 98)

İzole bir kelime ya da cümlenin metafizik olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bir kelime sadece bir göstergedir, cümle ise göstergeler dizgesidir. Önemli olan göstergeleri kullanma biçimidir. Aynı kelimeler dizisi hem empirist hem de metafizik biçimde kullanılabilir. Bir cümle hiçbir şey ifade etmediğinde anlamsızdır. "Fakat "metafizik cümleler"in özelliği olan özel saçmalığı türetmek için ikinci bir hatayı yapmak gerekir; anlam problemleriyle olgu problemlerini birbirine karıştırmak gerekir." (Schlick 2011: 192) Kişinin metafizik tutum dediğimiz 'özel saçmalık'tan kurtulabilmesinin yegâne yolu ise ancak filozoflardan 'daha çılgınca düşünebilmesi' ve bu sayede zihinleri tutsak eden kurgunun dışına çıkabilmesiyle mümkündür: (Wittgenstein 1999: 55). Örneğin:

---

¹⁰ Kant'ın güvercin metaforu ile benzerliği hatırlanmalıdır. Kant'ın güvercini: 'Ah şu hava olmasaydı!' dermiş. Çünkü kendisini gökyüzüne yükselten şeyin hava olduğunu unutmuş, yalnızca kendisini yoran ve daha uzaklara uçmasına engel olan şey olarak görmeye başlamıştı. Bkz. (<https://www.derindusunce.org/2012/08/02/bilim-ve-hakikat/>)

Metafizikçiler bildiğimiz olguları ya da durumları bir benzerlik noktası yaparlar; imgelemez durumlardan söz ettikleri için bizi sadece kelimelere tutsak ederler. Buna en iyi örnek zaman kavramıdır. Filozof zamanı akan bir şey gibi nitelediğinde, hiçbir imgelelenebilir durumdan söz etmez. Akan bir nehrin nereden nereye gittiğini betimleyebilirim; ama akan zamana ilişkin hiçbir şey söyleyemem. Şu sorular metafizikçinin söylemlerinin hiçbir olgusal içeriğinin olmadığını anlamaya yeter: "Şimdi" geçmiş olduğunda, nereye gitmektedir? Geçmiş nerededir? Henüz ortaya çıkmamış bir geleceğin gelmekte olduğundan nasıl söz edebilirim? Zamanın ırmakla karşılaştırılması imkânsız bir karşılaştırmadır ve "akan zaman" sembolizmini kabul etmek hipnoz altındaki kişinin söylediklerini, gerçek dünyaya ilişkin gerçek betim gibi görmekten farksızdır. (Özcan 2018: 426).

Anlamın Objektifliği

Wittgenstein dilin sosyalliğini temel alarak anlamın objektifliğinin mümkün olduğunu savlamaktadır. Metafizik tutuma düşmekten kurtuluşun yegane yolunu da metafizikçilerin özel dilini terk etmekte ve toplumsal uzlaşma eseri olan objektif dilde esas almakta görmektedir. Metafizikten arındırılmış dil kullanımının ayırıcı vasfını Wittgenstein sosyal mutabakata dayalı dil oyunları ve yaşam biçimlerinde bulmaktadır. Wittgenstein'a göre anlam sentaks ya da sözdiziminin bir fonksiyonu değil, ancak bağlama uygun dil oyunlarının bir sonucudur. Anlam nasıl gerçekleşir ve gerçekleştiği nasıl anlaşılır? Bir önermeyi duyan kişi söz konusu dil oyununa uygun davranıyorsa ifade anlaşılabilir demektir. Wittgenstein'a göre, "Doğru ve yanlış anlam yoktur; anlaşılabilir ve anlaşılabilir olmayan anlam vardır. Anlamak kurallara uymanın sonunda ortaya çıkar. Kurallara uymak, demir yolu rayları üzerinde değil, raylar boyunca ilerleme gibidir." (Özcan 2018: 456) Metafizik tutum ise kendini sosyal kurallar/raylar ile sınırlı hissetmeksizin kendi öznel kavramlarıyla spekülasyon bir dünya inşa etmektedir. Oysa sorunlar gerçek hayatta gerçek insanlara aittir. Metafizikte ise çözümler kurgul ve kavramsal bir dünyada üretilmektedir. Oysa "varlık, soyut ve genel geçer değil, somut ve hususidir." (Kalın 2018)

Wittgenstein pozitivist paradigmayı da 'metafizik tutum'a düşmekle eleştirdiği yerlerden birinde; "Bütün çağdaş dünya görüşünün temelinde, sözümona doğa yasalarının, doğadaki görünüşlerinin açıklamaları olduğu yanlışlığı

yatar.” (TLP, 6.371) şeklinde tezini ortaya koyduktan sonra şöyle temellendirmektedir; “Böylece, doğa yasalarının karşısında, sorgu-sual edilemez birşeymişçesine kalakalırlar, tıpkı eskilerin Tanrı ve Kader karşısında kaldıkları gibi. Ve işte, onlar da, ötekiler de, hem haklı hem de haksızlar. Ama gene de, eskiler şu açıdan daha açıktırlar ki, onlar bir açık son nokta tanıyorlardı, oysa yeni dizgeye göre, her şey açıklanmış olsa gerek.”¹¹ (TLP, 6.372) Wittgenstein, eski metafizikçileri en azından, sınırlılıklarını itiraf etme noktasında daha dürüst bulmaktadır. Oysa modern pozitivist dizge, ‘her şeyin tam ve rasyonel bir şekilde açıklanmış’ olduğunun kabul edilmesini talep etmektedir, öyle değilse bile. Üstelik de bunu, kendi başına mutlak bir şekilde yapabileceği varsayımına dayalı bir kibirle yapmaktadır. (Utku 2020: 256; Cevizci 2020: 1063)

Wittgenstein’a göre sorunlar temelde iki türdür. Bunlardan birincisi gündelik deneyim yahut bilimsel gözlemler ile çözümlenebilir olgusal problemlerdir. İkincisi ise olguları ifade etme biçimimiz üzerine bir gözlemlerle çözülebilecek olan anlam sorunlarıdır. Anlam sorunlarını realiteyi gözlemleyerek değil, “realiteyi betimlemek için yararlandığımız mantıksal gramerin kurallarını” yani ancak ‘dil kullanımını’ betimleyen ‘gramatikal analiz’ yöntemiyle çözümleriz. Oysa “Felsefî sorunlara gelince; filozoflar onların olgu sorunlarıyla aynı şekilde çözülemediklerinin farkındaydılar. Böylece çoğu filozof felsefî olguların her türlü deneyimin ötesinde olduğu sonucuna ulaşıyordu. İşte bu, metafizik tutumdur.” (Schlick 2011: 193) Böylece metafizikçi filozoflar kendileri için her türlü deneyimden, sosyokültürel bağlardan, tarihsel ve konjonktürel bağlamlardan yalıtılmış saf ya da metafizik bir bilgiyi mümkün varsayıyorlardı. Oysa sosyokültürel bir varlık olan dil ve dile bağımlılığı dolayısıyla düşünce buna imkan tanımaz. Dil ancak bir sosyal bağlam içinde kaldığı sürece, toplumsal mutabakata dayalı anlamları refere ettiği sürece anlamın objektifliği söz konusu olabilir. Çünkü bütün dilsel ifadelerimiz hayat biçimleriyle anlam yüklenen birer

---

¹¹ İmla hataları orijinal metin kaynaklıdır.

sosyal kullanım ürünüdür. Bu nedenle bek başımıza emin olamayız, ancak bir toplumda emin oluruz. Kesinliğinden emin olduğumuz objektif anlamlar ancak bir toplumdan öğrenilmiş; hayat biçimleri içinde uygulamalı olarak verilmiş inançlar toplamından ibarettir.

Sonuç

Wittgenstein ontoloji öncelikli klasik idealist felsefeyi de epistemoloji öncelikli modern rasyonalist felsefeyi de sosyal mutabakattan uzaklaşmış bir dil kullanmaları ve özsel arayışları nedeniyle metafiziksel sapma olarak değerlendirmektedir. Ona göre, klasik düşünce 'sonsuzluk üzerinden', modern düşünce ise 'sonlu ve sınırlı içinde' her şeyi açıklama iddiasında bulunmakla, aslında aynı metafizik hataya; indirgemeciliğe düşmektedir. Wittgenstein metafiziği olgusal söylem alanı dışına çıkartarak aslında yüceltmektedir. Ancak metafizik düşünce geleneğinden de son derece uzak ve eleştirel bir yerde durmaktadır. (Utku 2020: 212; Okuyan 2020) Çünkü Wittgenstein'a göre, Tanrı 'metafizik soyutluklara' ve 'zihinlere hapsolünmüş bir ilke' bir 'ilk neden' ya da 'düşünen düşünce'den ibaret olamaz. Bilakis Wittgenstein'ın Tanrı anlayışı 'hayatın anlam arayışı'¹², 'duaların eksenini'¹³ olan varoluşsal bir içerime sahiptir. Oysa gerek Aristocu 'varlık metafiziği'nin gerekse Descartesci 'zihin metafiziği'nin sonsuzca Aşkın, Mutlak ve zaman dışı Tanrı'sı 'akıl dini'nin yalnızca bir ilkesinden öteye geçemez. İşte bu nedenle, modern düşünce bir kopuşu değil, Orta Çağ'ın devamını ifade etmektedir; "Çünkü, 'düşünüyorum öyleyse varım' ifadesi, 'inanıyorum öyleyse varım' fikrinin bir tersine çevrilmesinden başka bir şey değildir." (Çınar 2018: 24; Gökhan 2021: 62) Wittgenstein'ın hem Platoncu idealist felsefeyi, hem Descartesci rasyonalist felsefeyi ve hem de kendisinin birinci dönemini de kapsayan mantıksal analiz dönemini, metafizik çatısı altında değerlendirmesinin

---

¹² "Yaşamın anlamına yani dünyanın anlamına tanrı diyebiliriz." (Wittgenstein, Defterler, 1914-1916, 11.6.16)

¹³ "Dua yaşamın anlamına yönelik düşüncedir." (Wittgenstein, Defterler, 1914-1916, 11.6.16)

nedeni, bütün farklarına rağmen, her birinin özsel/özcü bir karaktere sahip olması nedeniyledir. Çünkü metafizik söylem bilgilendirmekten ziyade biçimlendirici ve normatiftir. (Hadot 2015: 92) Bu nedenle, gerçek hayattaki tüm kesinsizlikler, tutarsızlıklar yok sayılır, somut insan değil, evrensel insan (kendinde varlık) muhatap alınır: mutlak bir kesinlik ve bütünsel tutarlılık arayan saf akıl en yüce evrensel değer olarak kabul edilir. Platon'dan Descartes'a, Descartes'tan Hegel'e idealist felsefenin tek derdi (canlı bir sözün yankısı olmak yerine) evrensel bir dogma arayışından ibarettir. (Hadot 2015: 94) İşte bu nedenle genelde Analitik felsefe özelde ise Wittgensteinci 'gündelik dil felsefesi', yaşamı değil teoriyi önceleyen 2500 yıllık klasik felsefi yaklaşıma tepki olarak doğduğu için, canlı bir oluş dünyası hakkında bilgi iddiasında bulunan bütün sabit ve durağan ontolojik ve epistemolojik yapılarla karşı konumlanmış bir eleştirel felsefe paradigmasıdır.

Wittgensteinci paradigmaya göre sonsuzca değişken ve olumsal bir dünyanın bilgisi de doğal olarak dinamik ve dolayısıyla müphem olmak durumundadır. Çünkü dinamik olmayan bilgi aslına uygun ve uyumlu referans edilmediği için daha en baştan tutarsız ve geçersiz olmak zorundadır. Oysa doğası gereği bilgi hayattaki olumsallığı mummyalamak durumundadır. Wittgenstein bu paradoksu aşmak için yöntem olarak 'felsefi teorileri' değil, "felsefi soruşturmalar"ı seçmekte; soyut teorilere dayalı otoriter bir 'açıklama'yı değil, somut 'yaşam biçimleri'ne endeksli olumsal bir 'anlama' zenginliğini ve sosyal mutabakatın sağduyusuna dayalı objektiviteyi esas alan bir 'gündelik dil felsefesi' paradigması önermektedir.

Wittgenstein's Anti-Philosophy

Summary

Yasin GÖKHAN

Dr.

Uludağ University, Teology Faculty, Philosophy of Religion, Bursa, TR

ORCID: 0000-0002-6289-0876

yasin.gokhan@hotmail.com

Introduction

Metaphysical philosophers assumed possible for themselves a pure or metaphysical knowledge isolated from all kinds of experience, socio-cultural ties, historical and cyclical contexts. However, language, which is a socio-cultural entity, and because of its dependence on language, thought does not allow this. Objectivity of meaning can be in question only as long as language stays within a social context and refers to meanings based on social consensus. Because all of our linguistic expressions are products of social use, which are loaded with meaning with their lifestyles. Therefore, we cannot be sure alone, but in a society we can be sure. Objective meanings, of which we are sure, were learned only from a society; It consists of the sum of the beliefs given practically in the forms of life.

Ideal vs Ordinary Language

According to Wittgenstein, it is not possible to get out of ordinary language, every attempt to get out is actually an illusion. The task of philosophy is to prevent such transgressions and to pull them back into ordinary (physical) language. Every effort to seek depth and admiration away from ordinary language violates the boundaries of language and thought; causes metaphysical tension. As a way out of this tension, the metaphysician thinks that he has found certain certainties, and his belief in these certainties begins to mistake it for knowledge. The only way out of this situation is nothing but return, just as those who go to the depths beyond the border in the ocean are scammed. This point, which we can also call the main characteristic of the second Wittgenstein, is the "return to ordinary language attitude". (Hadot 2015: 65) This is the main path he followed in *Philosophical Investigations*; "What we are doing is bringing words back from their metaphysical use to their everyday use." (FS, 116) To return to ordinary language, there is no other way but to destroy those gigantic metaphysical systems that despise and despise ordinary language. There is no

need to worry about this destruction. Because, according to Wittgenstein, “what we destroy is nothing but houses of cards.” (FS, 118)

The primary task of the new philosophy is to identify these imaginary structures, unnecessary, dysfunctional and visual pollution illusions; It should be 'to clear the language floor on which they stand'. Actually, this job is not as difficult as it seems. The difficulty arises from looking for the solution at the wrong address. Whereas it is the everyday things that are ‘the simplest, most familiar’ that should fascinate us. Instead of fascinating solutions and artificial ideals, it is necessary to learn and be content to admire the 'magnificence of the lilies in the fields'. (FS, 129) There is no need for admirable false depths, houses of cards, artificial fictions. It is schizoid to be attracted to the illusory and illusory lure of false worlds; disconnect from reality. It is necessary to get rid of this schizophrenia as soon as possible and return to the common sense of daily life. (Hadot 2015: 65)

The healthy state is the plain, simple and plain reality of ordinary language. Every situation in which we push the limits by not being content with reality, supposedly by chasing deep truths, is actually pushing the limits of health (language). Every push to the limits of health makes our body (mind) sick. To find the truth or to comprehend the truth, it is necessary to look, not to reason. (FS, 66) Of the theories imposed on us; It is necessary to stay away from 'fake reality maps'. (FS, 109) Fascinating truth is not deep. On the contrary, truth is the simplest, simplest and most natural. (FS, 107) Life escapes all determination. (FS, 68, 71) Therefore, the 'best (ideal/final) map of life' is not possible. (FS, 71) Because there is no rule that will block all holes. (FS, 84) “The [only] thing we have to accept are life-forms, if one might call it data.” (FS, 226; Özcan 2018: 167) These statements show how radically Wittgenstein moved away from classical philosophy and metaphysics. As a matter of fact, Wittgenstein states at every opportunity that he finds the solution to many problems not in theories, but in following lifestyles.

Elimination of Metaphysics (From the Field of Knowledge)

According to Wittgenstein, metaphysical language is not the language of everyday life; It is an abstract statement. Metaphysical propositions are full of paradoxes, and metaphysical research often results in dead ends. Metaphysics is the product of the unsuccessful efforts of ordinary language such as self-seeking and theorizing. The most common misuses of language are the illusions of abstraction and generalization. The fondness for abstraction and generalization is a common and widespread tendency seen in all metaphysicians. (Özcan 2016: 91) According to Wittgenstein, the problems of metaphysics cannot be solved individually, but only by drying the source. The source of these problems is metaphysical attitudes and attempts at explanation. For the task of philosophy is not to explain the nature of things; “Explanation [theories] must be discarded altogether and replaced by description”. (FS, 109) This approach ultimately requires eliminating the speculative claims of metaphysics.

Metaphysics positions itself as the science of Transcendence. These hypotheses accept the ideal/fictional maps of the philosophers about his kingdom as real. In this respect, it is not easy to distinguish a metaphysician from an astrologer. Because the metaphysician does not hesitate to generously compile the "fruits of truth from the branches of the hypothesis tree", which cannot yet be reached even with today's science and technology. But not a day goes by that science does not reach the higher branches of the metaphysical tree and show that the invisible magical fruits of metaphysics are not truth but an illusion. As a matter of fact, as Kant stated, while the problem of the finitude of the world was a metaphysical problem in the classical world, it is now just an astronomy and physics problem. (Schlick 2011: 180-183) Therefore, many issues that were previously left to metaphysics because they were closed to empirical knowledge, pass into the scope of science one by one. Depending on the new scientific findings, the metaphysical knowledge claims of the past are constantly being exceeded and falsified. After all, some theories that were previously seen as metaphysical masterpieces can become downright ridiculous. This actual situation reveals the invalidity of the search for metaphysical knowledge and confirms the thesis that metaphysics should be eliminated from the field of science.

For Moritz Schlick, metaphysical systems are a product of the imagination and a kind of deliberate self-deception illusion without argumentative value. They consist of a kind of fun brainstorming that does not correspond to any factual reality, mixes right and wrong, reality and fantasy, and has no coherence value. Because, due to epistemic violations, metaphysical philosophy, while being a science of 'philosophy' meaning 'love of wisdom', has become so alienated from its primary function of life wisdom that it almost becomes a 'sophophilia/wisdom of love' to a structure that produces 'fictional conceptual poems' based on imagination. It has become what it is. (Schlick 2011: 231) In fact, Ordinary Language essentially refers to such metaphysical discourses; that is, it has a natural resistance to special uses. Because language is a "social art" that cannot be achieved individually. (Beaney et al., 2019) Because using a language means participating in an open society, not a small and closed society.

However, the opposite happened in the metaphysical period, and philosophy turned into a language peculiar to the community of philosophers. Because the subject of metaphysics in question is nothing but superhuman and above history. While the subject of life was the world of finite and mortal humans, the subject of metaphysics was the world of immortals. While solutions to problems should be sought and answered in life, it has been one of the biggest dilemmas of metaphysics that they started to be sought outside of history. Yet, as Heidegger rightly asks, "Is not 'man' itself 'history'?" (Heidegger 2003: 20) These two determinations in question; - breaking with social language and forgetting the historicity of man - underlines the two most fundamental dilemmas of classical metaphysics or idealist philosophy. While this and similar handicaps prepared the end of speculative philosophy, they also became the main motivation for different and new searches such as Analytical Philosophy and Ordinary Language paradigm.

Metaphysical expressions are based on unnecessary and meaningless exaggerations, as in the expression "the final places of books" in our daily life.

According to Wittgenstein, such unnecessary exaggerations mean "pushing the limits of language" and "this kind of philosophy will now be called metaphysics." (Soykan, 2016, p. 230) In this context, the 'metaphysical phenomenon' called the search for truth; As Deleuze puts it in reference to Proust, it is not a work of goodwill at all, but rather "the result of violence in thought." (Küçükalp 2016: 95)

Metaphysical Attitude

"We are talking about a spatial and temporal phenomenon called language; not out of space and time nonsense" (FS, 108; Wittgenstein 2017: 67) These statements give an important clue about how Wittgenstein and Philosophical Investigations evaluate the metaphysical attitude. The logical analysis in the Tractatus, which sought the 'ideal' by leaving out the 'really happening', has now left its place to an 'investigation' of what is 'really going on'. Because language, which is the subject of linguistic analysis, consists of a social phenomenon shaped by this 'really happening'. (Morkoç 2016: 125) For this reason, Wittgenstein now calls to leave the ideal world outside of space and time and to "return" to face the real world and its problems; (Wittgenstein 2017: 66) "...We arrived at a slippery ice surface without friction; I mean, the conditions are ideal in a certain sense, but that's exactly why we can't walk. We want to walk; so we need friction. Back, on the rough surface!" (FS, 107) The research subject of the philosophy of ordinary language is no longer an ideal world order, inter-conceptual order or logical order, but daily life. Even if the concepts are to be used, 'table', 'chair', 'door' etc. used in daily life. The use of words should be as modest as possible. (FS, 97) "...it is clear that every sentence in our language is 'in order as it is'. So we don't try to reach an ideal." (FS, 98)

Objectivity of Meaning

Wittgenstein argues that objectivity of meaning is possible based on the sociality of language. He sees that the only way to get rid of falling into a metaphysical attitude is to abandon the special language of metaphysicians and to base it on the objective language, which is the work of social consensus. Wittgenstein finds the distinguishing feature of metaphysical language use in language games and lifestyles based on social consensus. According to Wittgenstein, meaning is not a function of syntax or syntax, but the result of contextual language games. How is meaning realized and how is it realized? If the person who hears a proposition behaves in accordance with the language game in question, the statement is understood. According to Wittgenstein, "There is no right and wrong meaning; There is an intelligible and an incomprehensible meaning. Understanding comes at the end of following the rules. Following the rules is like walking along railroad tracks, not railroad tracks." (Özcan 2018: 456) The metaphysical attitude, on the other hand, constructs a speculative world with its own subjective concepts without feeling limited by social rules/rails. However, problems belong to real people in real life. In metaphysics, solutions are

produced in a fictional and conceptual world. However, "existence is concrete and specific, not abstract and universal." (Bold 2018)

In one of the places where Wittgenstein criticizes the positivist paradigm for falling into a 'metaphysical attitude'; "After all contemporary worldview is the illusion that the so-called laws of nature are explanations of their manifestation in nature." (TLP, 6.371), he grounds his thesis as follows; "Thus, they stand before the laws of nature as something unquestionable, just as the ancients stood before God and Fate. And behold, they and the others are both right and wrong. But still, the ancients are more clear in that they recognized a clear endpoint, whereas, according to the new system, everything should have been explained." (TLP, 6.372) Wittgenstein finds the older metaphysicians more honest, at least in admitting their limitations. Whereas, the modern positivist system demands acceptance that 'everything has been fully and rationally explained', even if it is not. Moreover, he does so with arrogance based on the assumption that he can absolutely do it on his own. (Utku 2020: 256; Cevizci 2020: 1063)

Conclusion

Wittgenstein considers classical idealist philosophy with ontology priority and modern rationalist philosophy with epistemology priority as metaphysical deviation due to their use of a language that is far from social consensus and their essential search. According to him, by claiming to explain everything 'through infinity' and modern thought 'within the finite and limited', classical thought actually makes the same metaphysical mistake; falls into reductionism. Wittgenstein actually glorifies metaphysics by taking it out of the realm of factual discourse. However, it stands in an extremely distant and critical place from the tradition of metaphysical thought. (Utku 2020: 212; Okuyan 2020) Because, according to Wittgenstein, God cannot consist of "metaphysical abstractions" and "a principle imprisoned in minds", a "first cause" or "thinking thought". On the contrary, Wittgenstein's understanding of God has an existential implication, which is 'life's search for meaning', 'the axis of prayers'. However, the infinitely Transcendent, Absolute and timeless God of both the Aristotelian 'metaphysics of being' and the Cartesian 'metaphysics of the mind' cannot go beyond just one principle of the 'religion of reason'. This is why modern thought does not mean a break, but a continuation of the Middle Ages; "Because the statement 'I think therefore I am' is nothing but a reversal of the idea of 'I believe therefore I am'." (Çınar 2018: 224; Gökhan 2021: 62) The reason why Wittgenstein evaluated both Platonist idealist philosophy, Cartesian rationalist philosophy and the logical analysis period, which also included his first period, under the umbrella of metaphysics, despite all their differences. is because each has an essentialist character. Because metaphysical discourse is formative and normative rather than informative. (Hadot 2015: 92) Therefore, all uncertainties and inconsistencies in real life are ignored, and not concrete human being, but universal human (being-in-itself) is addressed: pure mind, which seeks absolute certainty and total consistency, is accepted as the highest universal value. From Plato to Descartes, from Descartes to

Hegel, the only concern of idealist philosophy is the search for a universal dogma (rather than being the echo of a living word). (Hadot 2015: 94) This is why Analytical philosophy in general and Wittgensteinian 'Philosophy of Ordinary Language' in particular was born as a reaction to the 2500-year-old classical philosophical approach that prioritized theory rather than life, so all fixed and stagnant entities claiming knowledge about a living world of becoming were born. It is a critical philosophy paradigm positioned against ontological and epistemological structures.

According to the Wittgensteinian paradigm, knowledge of an infinitely variable and contingent world must naturally be dynamic and therefore ambiguous. Because non-dynamic information is not referred to as true and compatible, it has to be inconsistent and invalid from the very beginning. However, by its very nature, knowledge has to embalm contingency in life. Wittgenstein chooses "philosophical investigations", not "philosophical theories", as a method to overcome this paradox; It proposes not an authoritarian 'explanation' based on abstract theories, but a contingent richness of 'understanding' indexed to concrete 'lifestyles' and a 'philosophy of ordinary language' paradigm based on objectivity based on common sense of social consensus.

KAYNAKÇA | REFERENCES

- Akbaş, A. (2013). *Wittgenstein'in Karşıt Felsefesi*.
<http://www.edebifikir.com/kitap/wittgensteinin-karsit-felsefesi.html>.
- Ayık, H. (2009). Gazali'nin Eleştirileri Felsefeyi Bitirdi mi? *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX(2), 37-57. <http://ktp2.isam.org.tr>.
- Barry L. (2019). *Dil Felsefesi* (çev. Kolektif). Ankara: Fol Yayınları.
- Carnap, R. (2011). Metafiziği Dilin Mantıksal Analiziyle Aşma. *Viyana Okulu ve Geleneksel Felsefe* (ed. Z. Özcan, ss. 123-152). Ankara : Birleşik Yayınevi.
- Cevizci, A. (2020). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Kitap.
- Çınar, A. (2018). *Rasyonel Teoloji*. İstanbul: Köprü Kitap.
- Duralı, Ş. T. (2019). *Felsefe Söyleşileri*. <http://www.youtube.com>.
- Er, H. (2019). İdeal Din Dilinin İmkânsızlığı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (1), 229-242.
- Gökhan, Y. (2021). *Dini Olguları Anlama Bakımından Wittgenstein'in İkinci Dönem Felsefesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Hadot, P. (2015). *Wittgenstein ve Dilin Sınırları* (çev. M. Erşen). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hahn, H. (2011). Gerarksiz Entiteler (Ockham Usturası). *Viyana Çevresi Üzerine* (ed. Z. Özcan, ss. 153-188). Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Heidegger, M. (2003). *Metafizik Nedir?* (çev. M. Ş. İpşirioğlu, & S. K. Yetkin). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- İkbal, M. (2015). *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. İstanbul: Timaş.
- Kalın, İ. (2018). *Barbar, Modern, Medeni*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Küçükalp, K. (2016). *Çağdaş Felsefede Farklılık Tartışmaları*. Bursa: Emin Yayınları.
- Morkoç, U. (2016, 07 29). *Wittgenstein ve Kuhn: Yeni Bir Epistemolojiye Doğru*. 03 01, 2019 tarihinde Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Okuyan, H. (2020, 2 28). *Wittgenstein ve Metafizik: Sınır Felsefesi*. https://www.academia.edu/41967296/Wittgenstein_ve_Metafizik_S%C4%B1n%C4%B1r_Felsefesi.
- Özcan, Z. (2011). *Viyana Çevresi Üzerine*. Ankara: Birleşik Yayınevi.

Özcan, Z. (2016). *Dil Felsefesi II (Gündelik Dil Paradigması)*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.

Özcan, Z. (2018). *Dil Felsefesi III (İkinci Wittgenstein'da Gramer Paradigması)*. İstanbul: Sentez Yayınları.

Pears, D. (1985). *Wittgenstein* (çev. A. Dankel) İstanbul: Alfa Yayınları.

Sarıoğlu, H. (2020, 3 20). *Tehafutu-tehafutil-felasife*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tehafutu-tehafutil-felasife>.

Schlick, M. (2011). Viyana Okulu ve Geleneksel Felsefe. *Viyana Çevresi Üzerine* (ed. Z. Özcan, ss. 189-231). Ankara: Birleşik Yayınevi.

Sluga, H. (2002). Ludwig Wittgenstein, Yaşamı ve Yapıtları. *Cogito* (33), 11-38.

Soykan, Ö. N. (2016). *Felsefe ve Dil*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Utku, A. (2014). *Wittgenstein Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Utku, A. (2020). Ludwig Wittgenstein: İki Kere Felsefe. *Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar* (ed. E. Yılmaz, ss. 205-263). İstanbul: Küre Yayınları.

Wittgenstein, L. (1999). *Yan Değıniler* (çev. O. Aruoba). İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları.

Wittgenstein, L. (2004). *Defterler* (çev. A. Utku). İstanbul: Birey Yayınları.

Wittgenstein, L. (2017). *Felsefi Soruşturmalar* (çev. H. Barışçan). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Wittgenstein, L. (2018). *Tractatus Logico-Philosophicus* (çev. O. Auroba). İstanbul: Metis Yayınları.